

BUXORO VILOYATI GIDRONIMLARINING MAVZU YO‘NALISHLARI

Raxmatullayev Sharofiddin Nematullayevich

Buxoro davlat universiteti dotsenti

E-mail: raxmatullayevshn@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada Buxoro viloyati gidronimlarining mavzu yo‘nalishlari onomasiologik va leksik-semantik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Mavjud kartografik hamda onomastik tadqiqotlarda qayd etilgan gidronimik materiallar asosida hudud suv obyektlari nomlarining nominatsion motivlari tizimlashtirildi. Tahlil natijasida gidronimlarni uch makroyo‘nalish: tabiat markazli, inson markazli va nom ko‘chishi hamda ma‘muriy-hududiy aloqaga asoslangan yo‘nalishlarga ajratish taklif qilindi. Ularning tarkibida geografik o‘rin va relyef, suvning fizik-belgili xususiyatlari, rang-tus, flora va fauna, shaxs nomi va ijtimoiy unvon, etnik mansublik, tarixiy-madaniy xotira hamda toponimik transferga asoslangan mavzuviy guruhlar aniqlandi. Shirinquduq, Sho‘rqoq, Qamishbuloq, Ilonli ariq, Samadqoq, Abdullaxon kollektori, Qozoqquduq, Uyg‘ur ariq, Romitan arig‘i kabi birliklar misolida nomning semantik markazi va gidroobyekt haqidagi ekstralingvistik axborot o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatildi. Gidronimlarning mavzuviy tasnifi Buxoro vohasining tabiiy muhiti, irrigatsiya madaniyati, etnik tarixi va til aloqalarini bir butun tizimda yoritish imkonini berishi asoslandi.

Kalit so‘zlar: gidronim, Buxoro viloyati, onomastika, mavzu yo‘nalishi, onomastik nominatsiya, antropogidronim, etnogidronim, fitogidronim, zoogidronim, toponimik transfer.

ТЕМАТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГИДРОНИМОВ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье гидронимы Бухарской области рассматриваются с ономасиологической и лексико-семантической точек зрения. На основе опубликованных картографических и ономастических материалов

систематизированы основные мотивы наименования водных объектов. Предлагается объединить тематические группы в три макронаправления: природоцентрическое, антропоцентрическое и направление, основанное на топонимическом переносе и административно-территориальной соотнесенности. Выделяются названия, мотивированные географическим положением и рельефом, качествами воды, цветовой характеристикой, флорой и фауной, именами людей и социальными титулами, этнической принадлежностью, историко-культурной памятью и переносом названия с другого географического объекта. Анализ показывает, что гидронимия Бухарского региона отражает не только природные свойства территории, но и историю ирригации, этнические контакты и многоязычную культурную среду.

Ключевые слова: гидроним, Бухарская область, ономастика, тематическая группа, номинация, антропогидроним, этногидроним, фитогидроним, зоогидроним, топонимический перенос.

THEMATIC DIRECTIONS OF HYDRONYMS IN BUKHARA REGION

Abstract. The article examines hydronyms of the Bukhara region from onomasiological and lexical-semantic perspectives. Based on published cartographic and onomastic materials, the principal naming motivations of water-body names are systematized. The study proposes three macro-directions: nature-centred, human-centred, and nomination based on toponymic transfer and administrative-territorial correlation. Within these directions, thematic groups motivated by geographical location and relief, physical qualities of water, colour, flora and fauna, personal names and social titles, ethnic affiliation, historical-cultural memory, and transfer from other place names are distinguished. Examples such as Shirqduq, Sho'rqq, Qamishbulq, Ilonli ariq, Samadqq, Abdullaxon kollektori, Qozoqqduq, Uyg'ur ariq and Romitan arig'i demonstrate the relationship between the semantic core of a hydronym and extralinguistic information about the named object. The proposed thematic model shows that Bukhara hydronymy encodes the natural environment, irrigation culture, ethnic history and multilingual contacts of the oasis.

Keywords: hydronym, Bukhara region, onomastics, thematic group, naming motivation, anthropohydronym, ethnohydronym, phytohydronym, zoohydronym, toponymic transfer.

KIRISH

Toponimik tizimning muhim tarkibiy qatlamlaridan biri bo'lgan gidronimlar muayyan hududdagi tabiiy va sun'iy suv obyektlarining atqqli nomlarini qamrab oladi. Daryo, kanal, ariq, ko'l, suv ombori, kollektor, buloq va quduq nomlari bir tomondan makonni individuallashtirsa, ikkinchi tomondan hududning tarixiy, etnik, xo'jalik va tabiiy-geografik xususiyatlarini til birliklari orqali saqlaydi. Shu sababli gidronimlarni faqat geografik ko'rsatkich sifatida emas, balki tarixiy-madaniy axborot tashuvchi onomastik birlik sifatida o'rganish zarur.

Buxoro viloyati arid iqlim sharoitiga ega bo'lgani uchun suv manbalari va irrigatsiya inshootlari hudud hayotida alohida o'rin tutadi. Avvalgi kartografik tadqiqotlarda 1:200 000 masshtabli topografik xarita asosida viloyatda 460 dan ortiq gidrografik obyekt qayd etilgani, ularning katta qismini quduqlar, ko'llar, suv omborlari va kanallar tashkil qilishi ko'rsatilgan [7]. Mazkur holat Buxoro gidronimiyasining faqat tabiiy suv obyektlari emas, balki inson tomonidan yaratilgan sug'orish va drenaj tizimlari nomlari hisobiga ham boyiganini ko'rsatadi.

Maqolaning maqsadi Buxoro viloyati gidronimlarini aynan mavzu yo'nalishlari, ya'ni nomlashga asos bo'lgan semantik-motivatsion belgilar bo'yicha tizimlashtirishdan iborat. Bunda mavjud tipologik va etimologik tasniflarni takrorlash emas, balki gidronimning nomlanish markazini aniqlash va shu asosda mazkur birliklarni tabiat markazli, inson markazli hamda nom ko'chishiga asoslangan makroguruhlarda tavsiflash ko'zda tutiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbek gidronimiyasini ilmiy o'rganishda N. Begaliyev, N. Uluqov, S. Qorayev, T. Nafasov va boshqa tadqiqotchilarning ishlari muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. N. Begaliyev gidronimlarni akvatoriyaga aloqador turli obyektlarning nomlarini qamrab oluvchi onomastik qatlam sifatida talqin qilgan [2]. N. Uluqov esa

o'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy taraqqiyoti, ularning etimologik va nominatsion xususiyatlarini maxsus tadqiq etgan [3]. Toponimik birliklarning tarixiy qatlamlari hamda xalq geografik terminlari S. Qorayev va boshqa toponimistlar tomonidan keng yoritilgan [4].

Buxoro viloyati materiallari bo'yicha M.T. Mirakmalov va M.M. Avezovning tadqiqoti alohida ahamiyatga ega. Mualliflar viloyat gidronimlari tarkibida tabiiy-geografik terminlarning faol ishtirokini ko'rsatib, 460 ta qayd etilgan gidronimning 176 tasi, ya'ni 38 foizi tepa, qir, quduq, qoq, soy, qum va boshqa topoterminlar asosida shakllanganini aniqlagan [7]. Mazkur miqdoriy ko'rsatkich Buxoro gidronimlarida tabiiy muhit bilan bog'liq nominatsion motivlar salmoqli ekanini tasdiqlaydi.

Buxoro gidronimlarining tipologiyasi va til qatlamlari M.O. Bobomurodova tomonidan ham tahlil qilinib, turkiy, fors-tojik, arab va sug'diy unsurlar, shuningdek, antropogidronim, etnogidronim, fitogidronim singari guruhlar misollar bilan ko'rsatilgan [9]. 2022-yilda nashr qilingan "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati" esa tarixiy va zamonaviy toponimlarning me'yoriy yozilishi hamda izohini tizimlashtirgan muhim manbadir [8]. So'nggi tadqiqotlarda gidronimlar kognitiv va madaniy model sifatida ham talqin qilinib, suv nomlarida ekologik idrok va kollektiv xotira aks etishi ta'kidlanmoqda [10].

Mavjud ishlarda Buxoro gidronimlarining tabiiy-geografik, etimologik va tipologik xususiyatlari yoritilgan bo'lsa-da, ularni nomlash motivining markaziga ko'ra integrallashgan mavzuviy modelga joylashtirish masalasi alohida yondashuvni talab qiladi. Shu jihatdan ushbu maqolada "mavzu yo'nalishi" tushunchasi gidronimning yuzaga kelishida asosiy semantik signal bo'lgan belgi, obyekt yoki ijtimoiy-madaniy omil sifatida qo'llanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot obyekti Buxoro viloyati gidronimik tizimi, tadqiqot predmeti esa gidronimlarning mavzuviy-motivatsion xususiyatlaridir. Material sifatida Buxoro viloyati gidronimlari qayd etilgan ilmiy nashrlar, toponimik lug'atlar va kartografik

tadqiqotlarda keltirilgan nomlardan foydalanildi [7; 8; 9]. Maqolada mavjud 460 dan ortiq gidronimning to‘liq statistik qayta hisobi amalga oshirilmaydi; aksincha, chop etilgan manbalarda qayd etilgan reprezentativ birliklar semantik modelni ishlab chiqish uchun tahlil qilinadi.

Tahlilda tavsifiy, leksik-semantik, komponent tahlil, onomasiologik va kontekstual metodlardan foydalanildi. Zarur o‘rinlarda etimologik izohlar faqat ilmiy manbalarda asoslangan holatlardagina qo‘llandi. Gidronimlarni guruhlashda nom tarkibidagi shakliy komponent emas, balki nomlanishga turtki bo‘lgan yetakchi motiv asosiy mezon qilib olindi. Masalan, Qamishbuloq nomida “buloq” gidrotermin bo‘lsa-da, mavzuviiy markaz “qamish” fitonimi bilan bog‘langanligi sababli u fitogidronimlar guruhida tahlil qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Buxoro viloyati gidronimlarini mavzu yo‘nalishlariga ko‘ra tahlil qilish ularning semantik tabiatini aniqroq ochishga imkon beradi. Taklif qilinayotgan modelda gidronimlar uch makroyo‘nalishga birlashtiriladi: 1) tabiat markazli nominatsiya; 2) inson markazli nominatsiya; 3) toponimik transfer va ma‘muriy-hududiy bog‘lanishga asoslangan nominatsiya. Har bir makroyo‘nalish bir necha mikroguruhlardan tashkil topadi.

1-jadval. Buxoro viloyati gidronimlarining asosiy mavzu yo‘nalishlari

Mavzu yo‘nalishi	Nomlash motivi	Misollar	Semantik axborot
Geografik o‘rin va relyef	joylashuv, baland-pastlik, tuproq/relyef	Toshquduq, Yomonjar, Qoraqir, Oqtepa	makon va landshaft belgisi
Suvning sifati va rang-tusi	ta‘m, mineral holat, rang, shaffoflik	Shirinqudux, Sho‘rqoq, Ko‘ksuv, Oqbuloq	gidroobyektning fizik belgisi

Flora bilan bog'liq	o'simlik turi yoki o'simlik qoplami	Qamishbuloq, Qamishli quduq, Mingchinor	mahalliy fitomuhit
Fauna bilan bog'liq	hayvon nomi	Ilonli ariq, Echkiliksoy	zoogeografik yoki xalqona belgi
Antroponimik	shaxs ismi, tarixiy shaxs	Samadqoq, Jo'yi Abumuslim, Zamonbobo	shaxs xotirasi va tarixiy aloqa
Ijtimoiy-unvoniy	mansab, unvon, kasb	Xo'jaariq, Shohrud, Jilbon arig'i	ijtimoiy tuzilma va tarix
Etnonimik	urug', qabila, etnik nom	Qozoqquduq, Uyg'ur ariq, Sayot kanali	etnik qatlam va migratsion xotira
Toponimik transfer	aholi manzili yoki hudud nomining suv obyektiga ko'chishi	Romitan arig'i, Eski Shofirkon arig'i, Markaziy Olot kollektori	obyektlararo nominativ bog'lanish

Mazkur guruh Buxoro gidronimiyasining tabiiy muhit bilan bevosita bog'langan qatlamini tashkil qiladi. Toshquduq, Yomonjar, Qoraqir, Oqtepa kabi nomlarda suv obyektining o'zi emas, balki u joylashgan makonning relyef yoki tuproq belgisi nominatsion tayanch bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Markaziy Buxoro kollektori, G'arbiy Romitan kollektori singari birliklarda yo'nalish va hududiy nisbat aniq ko'rsatiladi. Kartografik tadqiqotlarda Buxoro gidronimlarining 38 foizida tabiiy-geografik terminlar qatnashishi qayd etilgani bu yo'nalishning tizimdagi salmog'ini ko'rsatadi [7].

Bu guruhning muhim xususiyati shundaki, gidronim suv obyektini landshaftning boshqa elementlari orqali aniqlaydi. Demak, nom semantikasi "suv +

makon” munosabatiga quriladi. Arid hudud sharoitida quduq, qoq, soy, qum, qir singari terminlarning faolligi tabiiy muhit va nomlash amaliyoti o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqani namoyon etadi.

Suvning ta’mi, mineral tarkibi, rang-tusi, shaffofligi yoki umumiy taassuroti ham nomlashning faol manbalaridan biridir. Shirinquduq, Sho‘rqoq, Achchiq, Ko‘ksuv singari gidronimlarda nom suvning sezgi orqali idrok etiladigan belgisiga tayanadi. Bunday nomlar, ayniqsa, cho‘l va voha sharoitida suvning iste’molga yaroqliligi yoki xo‘jalik qiymatini tez anglash uchun kommunikativ ahamiyat kasb etgan bo‘lishi mumkin.

Rang komponentli gidronimlarda semantika doimo to‘g‘ridan-to‘g‘ri rangni bildirmaydi. Ayrim toponimik izohlarda Qorako‘l tarkibidagi “qora” komponenti “katta, buyuk” ma’nolari bilan ham bog‘lanishi, Oqbulodagi “oq” esa suvning tozaligi yoki iste’molga yaroqliligi bilan izohlanishi qayd etiladi [9]. Shuning uchun rangli gidronimlarni tahlil qilishda polisemiyaning hisobga olish va har bir nomni lokal tarixiy-geografik kontekst bilan tekshirish lozim.

Fitogidronim va zoogidronimlar hududning bioekologik xususiyatlarini til orqali aks ettiradi. Qamishbuloq, Qamishli quduq, Mingchinor, Qovoqli quduq singari nomlarda o‘simlik, Ilonli ariq va Echkiliksoy kabi birliklarda esa hayvon nomi nominatsion markaz vazifasini bajaradi [7; 9]. Bunday nomlar gidroobyekt atrofidagi tabiiy qoplam, chorvachilik muhiti yoki xalqning kuzatuv tajribasi bilan bog‘lanadi.

Mavzuviy tasnif nuqtai nazaridan flora va fauna komponentli gidronimlar tabiiy belgini faqat tavsiflabgina qolmay, muayyan makonning esda qolish mexanizmini ham yaratadi. Masalan, qamishzor yaqinidagi buloq yoki hayvon ko‘p uchraydigan soy nom orqali boshqa suv obyektlaridan ajratiladi. Shu sababli bu qatlam ekologik tarixni tiklashda yordamchi til materialini bo‘lishi mumkin.

Antropogidronimlarda suv obyektining nomi shaxs ismi, tarixiy shaxs yoki mahalliy xotirada muhim bo‘lgan kishi bilan bog‘lanadi. Samadqoq suv ombori nomi Samad ismli shaxs bilan, Jo‘yi Abumuslim tarixiy shaxs nomi bilan, Zamonbobo ko‘li

esa antroponimik komponent bilan aloqador tarzda izohlangan [9]. Bunday nomlar gidronimiyani antropotsentrik mazmun bilan boyitadi.

Antroponimik nomlashda “kimga tegishli?”, “kim qurdirdi?”, “kim bilan bog‘liq?” kabi savollar semantik motivni ochadi. Natijada gidronim xo‘jalik obyektining nomidan tashqari mahalliy tarix va xotira belgisi vazifasini ham bajaradi.

Xo‘jaariq, Shohrud, Jilbon arig‘i kabi nomlar suv obyektlari nomlanishida ijtimoiy tuzilma, mansab va unvonlar ham muhim motiv bo‘lganini ko‘rsatadi. Xo‘jaariq tarkibidagi “xo‘ja” ijtimoiy-diniy unvonni, Shohruddagi “shoh” hukmdorlik semasini, Jilbon arig‘i nomidagi “jilbon” esa tarixiy lavozimni ifodalashi haqidagi izohlar mavjud [9].

Bu guruh antropogidronimlarga yaqin tursa-da, unda konkret shaxsdan ko‘ra ijtimoiy rol semantik markazga chiqadi. Shuning uchun mavzuviy tasnifda ularni alohida mikroguruh sifatida ajratish tarixiy ijtimoiy terminlarning onomastik faoliyatini ko‘rsatishga yordam beradi.

Qozoqquduq, Uyg‘ur ariq, Sayot kanali singari gidronimlarda etnik nom yoki urug‘-qabila nomi nominatsiyaga asos bo‘lgan [9]. Etnogidronimlar hududning etnik tarixiga oid muhim dalil bo‘lishi mumkin, biroq nomning o‘zi ma’lum etnik guruh aynan shu joyda yashaganini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Onomastik birlik tarixiy hujjat, arxiv ma’lumoti va etnografik dalillar bilan birgalikda tekshirilishi zarur.

Mazkur ehtiyotkorlik mavzuviy tahlilning metodologik shartidir. Chunki ayrim gidronimlar keyingi nom ko‘chishi, tashqi nomlash yoki xalq etimologiyasi natijasida ham yuzaga kelishi mumkin. Demak, etnonimik komponent — tarixiy signal, lekin yakuniy tarixiy xulosa emas.

Buxoro viloyati gidronimlari orasida boshqa geografik obyekt nomining suv obyektiga ko‘chishi faol kuzatiladi. Romitan arig‘i, Eski Shofirkon arig‘i, Markaziy Olot kollektori, Qorovulbozor magistral kanali kabi birliklarda avval mavjud bo‘lgan oykonim yoki hudud nomi gidroobyektni individuallashtiruvchi asosga aylanadi [9]. Bu hodisa toponimik transfer sifatida izohlanadi.

Toponimik transfering afzalligi shundaki, u suv obyektining hududiy mansubligini tez va aniq bildiradi. Ayniqsa irrigatsiya tizimida kanal, kollektor va ariqlarning ma'muriy hudud bilan bog'lab nomlanishi amaliy orientatsiya vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, bu guruh gidronim va oykonimlar o'rtasidagi onomastik aloqani ham ko'rsatadi.

Buxoro vohasi tarixan ko'p tilli madaniy hudud bo'lganligi sababli gidronimlar tarkibida turkiy, fors-tojik va arabiy unsurlar bir-biri bilan qorishib keladi. Zarafshon, Jo'yirabot, Jo'yinav, Shohrud kabi nomlar tarkibidagi komponentlar turli til qatlamlari bilan bog'lanadi [9]. Biroq etimologik mansublik mavzu yo'nalishining o'zi emas. Masalan, Jo'yirabot shaklan fors-tojik komponentlari asosida tuzilgan bo'lsa-da, mavzuvii jihatdan joy va inshoot munosabatini ifodalaydi; Shohrud esa etimologik jihatdan forsiy, mavzuvii jihatdan ijtimoiy-unvoniy motivga ega.

Shu bois gidronimlarni ilmiy tasniflashda kamida ikki o'lchamni farqlash zarur: birinchisi — nomning kelib chiqish tili va tarixiy-etimologik qatlami; ikkinchisi — nomlashga asos bo'lgan mavzu-motiv. Ushbu ikki o'lchamni aralashtirmaslik Buxoro gidronimiyasining murakkab tabiatini aniqroq ochadi.

Ayrim gidronimlar bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq mavzuvii belgi bilan bog'lanishi mumkin. Masalan, Oqtepa nomida rang va relyef, Qoraqirda rang hamda orografik belgi, Qozoqquduqda etnonim va gidrotermin, Qamishbuloqda fitonim hamda gidrotermin birlashgan. Bunday birliklarni mexanik ravishda faqat bitta formal komponent asosida tasniflash semantik mazmunni toraytiradi.

XULOSA

Buxoro viloyati gidronimlari mavzu yo'nalishlariga ko'ra tabiat va inson munosabatining onomastik ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Ularni uch makroyo'nalishga — tabiat markazli, inson markazli hamda toponimik transfer va ma'muriy-hududiy bog'lanishga asoslangan nominatsiyaga ajratish gidronimik materialni tizimli talqin qilish imkonini beradi.

Tabiat markazli qatlamda geografik o‘rin, relyef, suvning fizik sifati, rang-tus, flora va fauna yetakchi motivlar bo‘lsa, inson markazli qatlamda shaxs nomi, tarixiy xotira, unvon-mansab va etnik nomlar faollashadi. Toponimik transfer esa suv obyektni mavjud hududiy nomlar tizimiga bog‘laydi.

Buxoro gidronimlarining ko‘pchiligida gidrotermin bilan boshqa semantik komponent birikadi. Shu sababli mavzuvii tasnifda faqat shakliy tuzilishga emas, nominatsiyaning yetakchi motiviga tayanish maqsadga muvofiq.

Gidronimning etimologik qatlami va mavzu yo‘nalishi bir xil hodisa emas. Turkiy, fors-tojik yoki arabii komponentli nom bir vaqtning o‘zida antropogidronim, lokativ gidronim yoki ijtimoiy-unvonii gidronim bo‘lishi mumkin. Bu farq Buxoro vohasining ko‘p tilli tarixini va nominatsion tizimini aniqroq ochadi.

Kelgusida Buxoro viloyatidagi barcha gidronimlarni yagona elektron baza asosida tumanlar kesimida mavzuvii teglash, nomlarning tarixii variantlarini xaritalash hamda mavzu guruhlarining miqdoriy nisbatini aniqlash hududii onomastika uchun muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabii tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
2. Begaliyev N.B. Samarqand viloyati gidronimlari (lisonii tahlil): filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Samarqand, 1994.
3. Uluqov N. O‘zbek tili gidronimlarining tarixii-lisonii tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari millii jamiyati nashriyoti, 2006.